

GRZEGORZ SMYK

Francuskie prawo i instytucje ustrojowe w Księstwie Warszawskim

Le système juridique français dans le Duché de Varsovie

UWAGI WPROWADZAJĄCE

Powstałe w 1807 r. na centralnych ziemiach polskich Księstwo Warszawskie było wysuniętą najdalej na wschód ekspozyturą francuskich wpływów politycznych w napoleońskiej Europie. Utworzone z woli Cesarza Francuzów i kompromisu tylżyckiego, stanowić miało integralną część francuskiego Grand Empire.¹ Oznaczało to nie tylko dominację polityczną Francji w Księstwie, ale także unifikację jego prawodawstwa i struktury państwowej, zgodnej z francuskim pierwowzorem. Z tych względów stało się ono areną głębokich zmian, stanowiących wyraźną cesurę pomiędzy epoką feudalizmu Polski przedrozbiorowej a nowym, liberalno-burżuazyjnym modelem nowożytnego państwa konstytucyjnego. Zmiany te zaznaczyły się przede wszystkim w dziedzinie prawa publicznego, wymiaru sprawiedliwości i prawa sądowego, gdzie niewątpliwie odegrały rolę modernizacyjną. W mniejszym zakresie objęły one stosunki społeczne, dając początek trwającemu jeszcze ponad pół wieku procesowi przełamywania pozostałości feudalizmu. W konsekwencji Księstwo Warszawskie reprezentuje trudny do jednoznacznego zakwalifikowania typ państwa. Przy wyraźnie już występujących cechach państwa kapitalistycznego, utrzymywały się jeszcze bardzo duże pozostałości feudalne, co w praktyce

¹ Chodzi tu oczywiście o traktat francusko-rosyjski z 7 lipca 1807 r. wraz z jego tajną częścią oraz traktat francusko-pruski z 9 lipca tego roku; por.: H. Mościcki, *Dzieje porozbiorowe Polski w aktach i dokumentach. Od rozbiorów do Księstwa Warszawskiego 1772–1807*, Warszawa 1924, *passim*; E. Halicz, *Geneza Księstwa Warszawskiego*, Warszawa 1962, s. 87–201; B. Grochulska, *Księstwo Warszawskie*, Warszawa 1991, s. 70–83; A. Zahorski, *Napoleon – człowiek wieku*, [w:] *Europa i świat w epoce napoleońskiej*, Warszawa 1988, s. 35–37.

ustrojowej wywoływało liczne sprzeczności, mniej lub bardziej udanie niwelowane przez wewnętrzne ustawodawstwo.²

INSTYTUCJE PRAWA PUBLICZNEGO

KONSTYTUCJA

Podstawowym źródłem prawa publicznego w Księstwie Warszawskim była konstytucja, nadana (okrojowana) przez Napoleona 22 lipca 1807 r. w Dreźnie. Jej tekst opracowany został w kancelarii cesarskiej pod nadzorem sekretarza stanu Hugo Marena, ale ściśle według wskazówek samego Napoleona. Faktycznym twórcą konstytucji Księstwa Warszawskiego był więc sam Cesarz Francuzów i tylko do niego należało prawo jej rewizji, i to z pominięciem formalnego suwerena Księstwa – króla saskiego. Tekst konstytucji ogłoszony został najpierw w paryskim „Moniteur”, a następnie w gazetach warszawskich i w pierwszym tomie Dziennika Praw Księstwa Warszawskiego. Publikacja urzędowa konstytucji zawierała tekst w języku francuskim i jego polskie tłumaczenie, wprowadzając znamienne zastrzeżenie, że w przypadkach różnic interpretacyjnych, tekst francuski miał być tekstem autentycznym.³

Konstytucja lipcowa była klasycznym przykładem francuskiego konstytucjonalizmu doby napoleońskiej, w niewielkim stopniu uwzględniającym polskie tradycje ustrojowe. Jej główne założenia nawiązywały do francuskiej konstytucji konsularnej z 1799 r. Była niezwykle zwięzłym aktem prawnym, liczącym jedynie 89 artykułów, podzielonych 12 tytułów, a lakoniczność jej sformułowań otwierała szerokie pole interpretacyjne oraz konieczność uzupełniania jej treści ustawodawstwem wewnętrznym.⁴

Zgodnie z postanowieniami ustawy zasadniczej, Księstwo Warszawskie było monarchią konstytucyjną, połączoną unią personalną z Saksonią. W stosunkach zewnętrznych podmiotowość państwowa Księstwa była zdecydowanie ograniczona na rzecz Saksonii i Francji. Ze względu na charakter związku politycznego z Saksonią, nie przewidziano odrębnego resortu spraw zagranicznych Księstwa, a jego interesy reprezentował bezpośrednio król saski i saski korpus dyplomatyczny.

² Najszerszą analizę typu ustrojowo-prawnego Księstwa Warszawskiego zawierają prace: W. Sobocińskiego, *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964, s. 295–298, oraz B. Leśniadorskiego, *Elementy feudalne i burżuazyjne w ustroju i prawie Księstwa Warszawskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1951, z. 3, s. 304–329.

³ M. Kallas, *Konstytucja Księstwa Warszawskiego. Jej powstanie, systematyka i główne instytucje w związku z normami szczegółowymi i praktyką*, Toruń 1970, *passim*.

⁴ Ustawa Konstytucyjna Księstwa Warszawskiego, Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego (dalej DPKW), t. 1, s. II–XLVI; Konstytucja Republiki Francuskiej z 22 Frimaire’a roku VIII (13 grudnia 1799), [w:] *Historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Poznań 1995, s. 217–221.

Bezpośrednim strażnikiem interesów francuskich w Księstwie był rezydent cesarski, podniesiony w 1812 r. do rangi ambasadora. Jego kompetencje umożliwiały mu ingerencję we wszystkie dziedziny życia politycznego i gospodarczego Księstwa, zbliżając jego faktyczne położenie do roli francuskiego protektoratu.⁵

PRAWA OBYWATELSKIE I POLITYCZNE

W dziedzinie stosunków społecznych, konstytucja Księstwa Warszawskiego nawiązywała wprost do podstawowych ideałów burżuazyjnych, wywodzących się z okresu rewolucji francuskiej, wprowadzając po raz pierwszy na ziemiach polskich nowoczesne pojęcie praw obywatelskich, praw politycznych i przynależności państwowej. W pierwszych czterech artykułach wprowadzała zasadę wolności osobistej, równości wobec prawa oraz wolności religijnej. Prawa te składały się na pojęcie praw obywatelskich i przysługiwały wszystkim mieszkańcom Księstwa, niezależnie od ich dotychczasowej przynależności stanowej. Do praw politycznych zaliczono natomiast prawo udziału w wyborach oraz prawo piastowania funkcji publicznych, uzależniając je od cenzusu majątkowego, wykształcenia lub zasług wojskowych. Pojęcie obywatelstwa w znaczeniu przynależności państwowej określił dekret królewski z 19 grudnia 1807 r., łącząc z nim używanie praw cywilnych oraz korzystanie z praw wolnościowych i ochrony sądowej (oficjalna nazwa przynależności państwowej – Polak z Księstwa Warszawskiego).⁶

Pomimo formalnego zniesienia podziałów stanowych konstytucja pozostawiła podział społeczeństwa na szlachtę i nieszlachtę, przyznając szlachcie – posesjonatom – prawa wyborcze, realizowane w odrębnych dla niej zgromadzeniach wyborczych – sejmikach. W konsekwencji, w realiach Księstwa Warszawskiego równość wobec prawa nie oznaczała równości politycznej.⁷

Zakres wolności osobistej dla chłopów określi bliżej dekret z 21 grudnia 1807 r. Znosił on poddaństwo osobiste i zapewniał chłopom swobodę zmiany miejsca zamieszkania, ale po zgłoszeniu tego zamiaru wobec pana i po uzyskaniu zgody miejscowej władzy administracyjnej. Oznaczał jednak likwidację sądów stanowych i wprowadzenie jurysdykcji sądów powszechnych. Ze względu na zachowanie

⁵ Saski władca Księstwa Warszawskiego przez cały okres swego panowania nie zdobył się na prowadzenie samodzielnej polityki polskiej, ograniczając się w tej mierze wyłącznie do ścisłego wykonywania poleceń Cesarza Francuzów; por.: *Instrukcje i depeze rezydentów napoleońskich w Warszawie*, pod red. M. Handelsmana, t. I, nr 24, Kraków 1914, *passim*.

⁶ Konstytucja Księstwa Warszawskiego, art. 1–4 oraz 50–63. Warunki obywatelstwa w znaczeniu szerszym regulował dekret z 19 grudnia 1807 r. w sprawie uzyskiwania i utraty praw obywatelskich w Księstwie Warszawskim, DPKW, t. I, s. 3–6. Natomiast prawa obywatelskie w znaczeniu węższym określone zostały w dekrete z 7 września 1808 r. o zgromadzeniach politycznych, DPKW, t. I, s. 78–115.

⁷ K. Szaniawski, *Prawodawstwo o obywatelstwie*, „Pamiętnik Warszawski”, Warszawa, t. I, s. 226–233.

zależności ekonomicznej chłopów wobec pana – właściciela uprawianej ziemi, nie zmienił stosunków faktycznych na wsi, petryfikując dotychczasową zależność pańszczyźnianą.⁸

Najdalej posunięte ograniczenia w stosunku do zasad konstytucyjnych zastosowano wobec ludności żydowskiej. Dekret z 17 października 1808 r. zawieszal na 10 lat wykonywanie praw politycznych przez Żydów. Ponadto ograniczono prawa tej kategorii ludności w zakresie praw cywilnych poprzez zakaz nabywania własności dóbr ziemskich.⁹

ZARZĄD PAŃSTWEM – ADMINISTRACJA

Zgodnie z zasadami bonapartyzmu, w systemie władz państwowych Księstwa Warszawskiego dominującą pozycję zastrzeżono dla dziedzicznego i nieodpowiedzialnego politycznie i konstytucyjnie monarchy. Władzę królewską konstytucja określała jako „rząd”, co oznaczało spełnianie przez niego wszystkich funkcji państwowych poza zastrzeżonymi dla sejmu i sądów. Pomimo formalnego trójpodziału władz, przewaga władzy wykonawczej, uosabianej przez króla, nad władzą ustawodawczą, złożoną w sejmie, wynikała z przyznania królowi wyłącznej inicjatywy ustawodawczej, prawa wydawania dekretów, zwoływania sejmu i obsady całej jego izby wyższej – senatu, a przede wszystkim ze skromnych kompetencji sejmu, ograniczonych jedynie do prawodawstwa cywilnego i karnego oraz uchwalania podatków. Tak szeroki zakres uprawnień monarszych realizowany był w oparciu o nowoczesny aparat administracji typu biurokratycznego.¹⁰

System organizacyjny administracji Księstwa Warszawskiego opierał się na modelu francuskim, łączącym tradycje wywodzące się z monarchii absolutnej z reformami okresu rewolucji i ustawodawstwem napoleońskim przełomu XVIII i XIX w. Model ten opierał się na prymacie ustawy, rozdziale władz i publicznoprawnej ochronie praw jednostki. Do jego podstawowych zasad należał resortowy podział struktur aparatu administracyjnego, oparty na kryterium rzeczowym, centralizacja i hierarchiczne podporządkowanie jego struktur osobie monarchy, jednoosobowość – z pewnymi wyjątkami – organów decyzyjnych, wykwalifikowany i w pełni

⁸ Dekret z 21 grudnia 1807 r. o sytuacji prawnej chłopów w Księstwie Warszawskim, DPKW, t. I, s. 10–12; K. Sójka-Zielińska, *Kodeks Napoleona. Historia i współczesność*, Warszawa 2007, s. 201–203; H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego*, Warszawa 1925, s. 27–33.

⁹ Dekret z 17 października 1808 r. o zawieszeniu na okres lat dziesięciu wykonywania praw politycznych przez ludność żydowską zamieszkałą w Księstwie Warszawskim, [w:] *Ustawodawstwo Księstwa Warszawskiego. Akty normatywne władzy najwyższej*, pod red. W. Bartła, J. Kosima i W. Rostockiego, t. I: 1807–1808, Warszawa 1964, s. 148; W. Tokarz, *Z dziejów sprawy żydowskiej za Księstwa Warszawskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 1902, s. 266–272.

¹⁰ M. Kallas, *Ustawa Konstytucyjna Księstwa Warszawskiego z 1807 r.*, [w:] *Konstytucje Polski*, pod red. M. Kallasa, t. I, Warszawa 1990, s. 120–124; W. Sobociński, *Księstwo Warszawskie*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, t. III: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, Warszawa 1981, s. 90–92.

zawodowy korpus urzędników cywilnych funkcjonujących w strukturach zależności służbowej osobowej oraz ograniczony w kompetencjach system organów samorządowych.¹¹

Wzorem francuskim naczelnymi organami administracji resortowej Księstwa byli ministrowie. Powoływani i odwoływani przez króla, jednoosobowo kierowali resortami: wojny, policji, spraw wewnętrznych, przychodów i skarbu oraz sprawiedliwości. Ponadto utworzono stanowisko ministra sekretarza stanu – łącznika pomiędzy władzami Księstwa a królem. Ministrowie odpowiadali politycznie jedynie przed monarchą, ale konstytucja przewidywała ich odpowiedzialność konstytucyjną przed specjalnym sądem, powoływanym przez króla. Ministrowie tworzyli Radę Ministrów – organ konsultacyjny i koordynacyjny w sprawach przekraczających kompetencje jednego resortu. Rada Ministrów z założenia była organem niesamodzielnym, pozbawionym prawa podejmowania samodzielnych decyzji, a więc niemogącym konkurować z monarchą w zakresie władzy wykonawczej. Ten stan uległ zmianie w przededniu wyprawy moskiewskiej, kiedy to na żądanie Napoleona, dekretem z 26 maja 1812 r., Rada Ministrów stała się rządem Księstwa Warszawskiego.¹²

Instytucją nieznaną polskiej tradycji ustrojowej była Rada Stanu. Był to najbardziej charakterystyczny organ administracji francuskiej, wprowadzany we wszystkich krajach napoleońskiej Europy. Rada Stanu była stałym organem doradczym króla, złożonym z ministrów, radców stanu i referendarzy. Jej kompetencje obejmowały przygotowywanie projektów ustawodawczych dla króla i sejmu, kontrolę działalności ministrów oraz sądownictwo kompetencyjne, administracyjne i kasacyjne.¹³

Podział administracyjny Księstwa Warszawskiego odbiegał od tradycji dawnej Polski. Przeprowadzono go w oparciu o model francuski, ale z faktycznym zachowaniem granic jednostek administracyjnych z czasów pruskich. Terytorium Księstwa podzielono na 6 departamentów, do których po wojnie z Austrią dołączono cztery kolejne. Departamenty podzielono na powiaty – pierwotnie w liczbie 60, a po 1809 r. zwiększono je do 100.¹⁴

¹¹ W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007, s. 106–109; D. Malec, J. Malec, *Historia administracji i myśli administracyjnej*, Kraków 2000, s. 90–93.

¹² M. Rostworowski, *Rada Ministrów i Rada Stanu Księstwa Warszawskiego. Przyczynek do dziejów ich organizacji*, Kraków 1911, s. 5–16 oraz 58–77; Dekret z 26 maja 1812 r. o powierzeniu Radzie Ministrów władzy z Konstytucji Królowi przysługującej z prawem nominowania i zawieszania urzędników publicznych, z wyjątkiem ministrów i bez prawa naruszania sądownictwa, DPKW, t. IV, s. 403–406 oraz 419–420.

¹³ M. Rostworowski, *op. cit.*, s. 17–58; Dekret z 19 września 1810 r. o organizacji wewnętrznej Rady Stanu Księstwa Warszawskiego, DPKW, t. II, s. 379–426.

¹⁴ Dekrety: z 19 grudnia 1807 r. o tymczasowym podziale Księstwa Warszawskiego, DPKW, t. I, s. 22–30, i z 24 lutego 1810 r. o podziale ziem pogalicyskich na departamenty i powiaty, DPKW, t. II, s. 129–132; J. Reder, *Podziały administracyjne małopolskich ziem Księstwa Warszawskiego*, „Annales UMCS”, sectio G, t. 20, Lublin 1973, nr 11, s. 228–229.

Administrację terytorialną Księstwa ukształtowano ściśle według wzorów francuskich, odrzucając w tym względzie tradycje Polski szlacheckiej. Zarząd każdej jednostki terytorialnej opierał się na przestrzeganiu zasady centralizmu, hierarchicznego podporządkowania organów niższych organom wyższego szczebla oraz na koncentracji decyzji w organach jednoosobowych. Na czele departamentu stał mianowany przez króla prefekt, podległy służbowo ministrowi spraw wewnętrznych. Reprezentował on organ administracji zespolonej, obejmując swoimi kompetencjami wszystkie działy administracji poza wojskiem i sądownictwem. Organem pomocniczym prefekta, a zarazem sądem administracyjnym I instancji była rada prefekturalna, złożona z podległych mu urzędników biurowych pozbawionych kompetencji decyzyjnych. Administracją powiatu kierował podprefekt, mianowany przez króla, a podległy prefektowi. Jego kompetencje odpowiadały uprawnieniom prefekta, pod którego nadzorem je wykonywał, ale ograniczały się do terenu powiatu. Na szczeblu departamentu i powiatu powstały też formalnie samorządowe organy kolegialne – rady departamentowe i rady powiatowe. Ale ich skład pochodzący z nominacji królewskiej, jak i kompetencje ograniczone do rozkładu ciężarów podatkowych w departamencie lub powiecie czyniły z nich raczej instytucję fasadową niż samorząd w nowoczesnej postaci.¹⁵

Najniższą jednostką podziału administracyjnego Księstwa miała być – wzorem francuskim – municypalność, niewyróżniająca ośrodków miejskich i wiejskich. W warunkach Księstwa utworzono jednak tylko siedem takich jednostek, a i to obejmujących wyłącznie miasta. Dla pozostałych miast i wsi wprowadzono dekretem z 1809 r. tymczasową organizację gmin miejskich i wiejskich, nawiązującą do wzorców pruskich. To wyraźnie niekonstytucyjne odejście od francuskiego modelu podziału terytorialnego nie wpłynęło na naruszenie podstawowych zasad napoleońskiego systemu administracyjnego. Każdą z tych jednostek zawiadywali jednoosobowo mianowani przez króla prezydenci – w miastach większych, a burmistrzowie w mniejszych, natomiast w gminach wiejskich wójtowie pochodzący z nominacji prefekta. Wszyscy oni byli urzędnikami administracji rządowej, podporządkowanymi prefektom lub podprefektom.¹⁶

Podsumowując, podstawą nowego systemu administracyjnego Księstwa Warszawskiego był daleko posunięty centralizm, połączony z nowoczesną, wykwalifikowaną i w pełni zawodową kadrą urzędniczą, zhierarchizowaną w wielostopniową strukturę zależności, połączoną z jednoosobowym prawem podejmowania decyzji. System taki miał w swoim założeniu zapewnić szybkość i jednolitość działania całego aparatu administracyjnego państwa przy jednoczesnym minimalizowaniu kosztów utrzymania biurokracji.

¹⁵ Dekret z 7 lutego 1809 r. o urzędzie prefekta, podprefekta, radach prefekturalnych, departamentowych i powiatowych w Księstwie Warszawskim, DPKW, t. I, s. 165–186; H. Izdebski, *Historia administracji*, Warszawa 1997, s. 132–133.

¹⁶ Dekrety z 10 lutego 1809 r. o municypalnościach w Księstwie Warszawskim, DPKW, t. I, s. 187–194, i z 23 lutego 1809 r. o gminach miejskich i wiejskich w Księstwie Warszawskim, DPKW, t. I, s. 201–209; W. Witkowski, *Historia administracji...*, s. 113–117.

WYMIAR SPRAWIEDLIWOŚCI

Konstytucja Księstwa Warszawskiego z 22 lipca 1807 r. po raz pierwszy na ziemiach polskich wprowadzała nowoczesne, burżuazyjne zasady organizacji i funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości. Zasady te, pomimo zachodzących w okresie późniejszym przemian ustrojowych, na blisko siedemdziesiąt lat wyznaczyły obowiązujące w tej dziedzinie standardy. W tytule IX konstytucji, w całości poświęconym organizacji sądownictwa, wymiar sprawiedliwości oparto – wzorem napoleońskiej Francji – na zasadzie jawności i publiczności postępowania sądowego, zarówno w sprawach cywilnych, jak i karnych, rozdzielności pionów sądownictwa karnego i cywilnego oraz na zasadzie niezawisłości i odrębności sądów od pozostałych władz publicznych. Realizacji tych zasad służyć miała konstytucyjna gwarancja nieusuwalności sędziów, mianowanych przez króla dożywotnio (poza sędziami pokoju) i niezawisłych w swym orzecznictwie. Poza prawem mianowania sędziów, udział króla w wymiarze sprawiedliwości ograniczony został tylko do stosowania prawa łaski i sygnowania wyroków sądowych jego imieniem. Usunięcie sędziego z zajmowanej funkcji mogło nastąpić tylko w wypadku prawomocnego wyroku sądowego, za przestępstwo popełnione w związku z jego urzędowaniem. Od kandydatów na urzędy sądowe – poza sędziami pokoju – wymagano fachowego przygotowania. Musieli oni ukończyć studia prawnicze w założonej w 1808 r. w Warszawie Szkole Prawa, odbyć przynajmniej roczną, bezpłatną aplikację oraz złożyć przed komisją egzaminacyjną teoretyczny i praktyczny egzamin aplikancki, asesorski i sędziowski – stosownie do stanowiska, o które ubiegał się kandydat. Wymogi te były w warunkach polskich nowością zrywającą z dawną tradycją sądownictwa przedrozbiorowego.¹⁷

Konstytucja Księstwa Warszawskiego zrywała z systemem sądów stanowych i wprowadzała sądownictwo powszechne, oparte na zasadzie formalnej równości obywateli wobec prawa. Wzorem francuskim – choć z pewnymi niekonsekwencjami – oparła jego strukturę organizacyjną na zasadzie odrębności pionów sądownictwa cywilnego i karnego. Jednak nowy schemat organizacji sądownictwa został określony w konstytucji tak lakonicznie, że bez szczegółowej znajomości jego francuskiego pierwowzoru nie można go było w praktyce wprowadzić. Otwierało to pole do działania entuzjaście napoleońskiego prawodawstwa, Feliksowi Łubińskiemu – ministrowi sprawiedliwości Księstwa Warszawskiego. W dwóch rozporządzeniach – a więc aktach administracyjnych – „O porządku sądowym” z 13 V 1808 r. oraz „Przepisy o organizacji i kompetencji władz sądowych

¹⁷ W. Witkowski, *Uwagi o modernizacji sądów i prawa na ziemiach polskich w czasach zaborów*, [w:] *Państwo, prawo i myśl prawnicza. Prace dedykowane Profesorowi Grzegorzowi Leopoldowi Seidlerowi w dziewięćdziesiątą rocznicę urodzin*, Lublin 2003, s. 303–305; W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa...*, s. 240–248; M. Kallas, *Historia ustroju Polski*, Warszawa 2006, s. 206–207; B. Leśniorski, *Szkola Prawa i Nauk Administracyjnych w Księstwie Warszawskim*, [w:] *Studia z dziejów Wydziału Prawa Uniwersytetu Warszawskiego*, Warszawa 1963, *passim*.

i urzędników sądowych” z 23 V 1808 r. dokonał on szczegółowego rozwinięcia przepisów konstytucyjnych odnoszących się do organizacji wymiaru sprawiedliwości, w sposób znacznie odbiegający od modelu francuskiego.¹⁸

W pionie sądownictwa cywilnego wprowadzone zostały sądy pokoju – instancja sądowa o charakterze pojednawczym oraz dwuinstancyjne trybunały cywilne i sąd apelacyjny. Struktura sądów karnych opierała się na przyjętym z francuskiego prawa karnego (*Code pénal* z 1808 r.) trójpodziale przestępstw ze względu na zagrożenie karą za: wykroczenia, występki i zbrodnie, oraz przewidywała dla każdej z tych kategorii czynów przestępczych oddzielną jurysdykcję policyjną, poprawczą i kryminalną. Istotną nowością w tym systemie organizacji wymiaru sprawiedliwości było przeszczerpienie na polski grunt instytucji kasacji wyroków i powierzenie tej funkcji Radzie Stanu.¹⁹

Szczegółowa struktura organizacyjna i kompetencje poszczególnych instancji sądowych opisane zostały poniżej.

W systemie sądownictwa cywilnego sądami najniższej instancji były – jak wspomniano wyżej – sądy pokoju. Konstytucja przewidywała utworzenie takiego sądu w każdym powiecie i większym mieście Księstwa. W praktyce ich liczba przekroczyła 100. Sądy pokoju składały się z dwóch wydziałów – pojednawczego i spornego. Pierwszy składał się z 3 niefachowych, niezawodowych i niepłatnych (honorowych) sędziów pokoju, mianowanych przez króla spośród potrójnej liczby kandydatów wybranych przez organ samorządowy – sejmik powiatowy, na sześcioletnią kadencję, z wymianą co dwa lata 1/3 składu. W drugim orzekał urzędnik zawodowy, mianowany przez króla dożywotnio – podsędek pokoju. Wydział pojednawczy (niesporny) funkcjonował jednoosobowo, a zasiadający w nim sędziowie pokoju zmieniali się co 4 miesiące. Sędziowie pokoju przeprowadzali postępowanie pojednawcze między stronami, które było obligatoryjne przed wytoczeniem powództwa przed trybunałami cywilnymi w I instancji. Ponadto, do kompetencji sędziów pokoju należało przewodniczenie radom familijnym oraz sprawy z zakresu opieki. W wydziale spornym jurysdykcję sprawował jednoosobowo podsędek pokoju. Orzekał on w sprawach cywilnych mniejszej wartości – do 160 złotych, przy czym gdy przedmiot sporu nie przekraczał 80 złotych, jego orzeczenia były ostateczne.²⁰

W każdym z dziesięciu departamentów Księstwa Warszawskiego powołany został jeden trybunał cywilny, złożony z prezesa i 6 sędziów zawodowych. Każdy

¹⁸ *Zbiór Przepisów Administracyjnych. Wydział Sprawiedliwości*, t. VII, Warszawa 1866, s. 9–23; S. Zawadzki, *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, t. III, Warszawa 1863, s. 345–354; W. Sobociński, *Prokuratura sądu kasacyjnego w Księstwie Warszawskim*, Toruń 1993, s. 15; W. Witkowski, *Uwagi o modernizacji sądów i prawa...*, s. 305–306.

¹⁹ M. Kallas, *Ustawa Konstytucyjna Księstwa Warszawskiego...*, s. 144; T. Maciejewski, *Historia ustroju i prawa sądowego Polski*, Warszawa 2003, s. 217–219; A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju i prawa polskiego (1772–1918)*, Kraków 1998, s. 75–77.

²⁰ S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 2, Kraków 1998, s. 189–190; W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa...*, s. 244–246.

trybunał dzielił się na dwa wydziały, w których orzekały kolegielnie trzyosobowe komplety sędziowskie. W I instancji sądy te orzekały we wszystkich sprawach cywilnych, niezastrzeżonych do sądów pokoju. W sprawach mniejszej wagi, gdy przedmiot sporu nie przekraczał wartością 1600 złotych, ich rozstrzygnięcia były ostateczne, w pozostałych przypadkach od ich wyroków służyła apelacja do sądu apelacyjnego. Ponadto, trybunały cywilne były drugą – apelacyjną – instancją od orzeczeń sądów pokoju.²¹

Odwołania od wyroków trybunałów cywilnych, zapadłych w I instancji, rozpoznawał – jeden dla całego Księstwa – Sąd Apelacyjny w Warszawie. Składał się on z pierwszego prezesa, prezesów wydziałów i kilkunastu sędziów zawodowych, mianowanych przez króla dożywotnio. W strukturze wewnętrznej dzielił się początkowo na trzy, a po 1810 r. na cztery wydziały. Orzekał wyłącznie w II instancji, w pięcioosobowych kompletach sędziowskich, a jego orzeczenia były ostateczne.²²

Wobec wprowadzenia w Księstwie Warszawskim francuskiego kodeksu handlowego w większych miastach Księstwa utworzono – wzorem francuskim – trybunały handlowe – sądy właściwe do rozpoznawania w I instancji sporów z zakresu czynności kupieckich. Składały się one z prezesa, jego zastępcy oraz z sędziów wybieranych przez zgromadzenia kupieckie. Tylko prezes i jego zastępca byli sędziami zawodowymi, pozostali członkowie trybunałów handlowych pełnili swoje funkcje honorowo. W hierarchii sądów cywilnych były one równorzędne trybunałom cywilnym, a więc od ich orzeczeń służyło odwołanie do sądu apelacyjnego w Warszawie.²³

Jak wspomniano wyżej, organizacja sądownictwa karnego w Księstwie Warszawskim opierała się na dostosowaniu organów jurysdykcyjnych do podziału przestępstw na wykroczenia, występki i zbrodnie.

Orzecznictwo w sprawach o wykroczenia, tj. przestępstwa zagrożone tzw. karami policyjnymi – do 5 dni aresztu lub grzywny w wysokości 30 złotych – powierzono właściwości sądów policji prostej. Sądownictwo w tych sprawach wykonywali jednoosobowo podędkowie lub pisarze sądów pokoju, co w konsekwencji prowadziło – odmiennie niż we wzorcu francuskim – do połączenia w instancji najniższej pionów sądownictwa cywilnego i karnego. Sądy policji prostej w warunkach Księstwa Warszawskiego – odmiennie niż we Francji – były po prostu wydziałami policyjnymi sądów pokoju. Występki, za które groziły tzw. kary poprawcze, tj. kara pozbawienia wolności do 5 lat lub grzywny wyższej niż 30 złotych, należały w I instancji do właściwości sądów policji poprawczej. W każdym departamencie Księstwa powołano po dwa takie sądy – w sumie ich liczba sięgnęła dwudziestu. Jurysdykcję w sądach policji poprawczej powierzono kolegium złożonemu z pod-

²¹ A. Korobowicz, *Księstwo Warszawskie. Sądownictwo*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, t. III: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, Warszawa 1981, s. 124.

²² *Ibid.*, s. 124.

²³ S. Płaza, *op. cit.*, s. 190.

sędka kryminalnego, pisarza i podpisarza. Poza rozpoznawaniem spraw o występki, do właściwości sądów policji poprawczej należało rozpoznawanie w drugiej i ostatecznej instancji apelacji od orzeczeń sądów policji prostej, zapadłych w sprawach o wykroczenia, oraz prowadzenie śledztw w sprawach należących do właściwości sądów kryminalnych. Sprawy o zbrodnie, tj. przestępstwa zagrożone karą pozbawienia wolności powyżej lat 5 lub karą śmierci, poddano właściwości sądów kryminalnych. W Księstwie Warszawskim utworzono 5 takich sądów – po jednym dla dwóch departamentów. Sądy kryminalne orzekały w sprawach o zbrodnie w I i ostatecznej instancji. Ponadto były instancją apelacyjną w stosunku do wyroków sądów policji poprawczej, zapadłych w I instancji w sprawach o występki. Były to sądy w pełni fachowe, orzekające w kompletach 3 sędziów zawodowych. Odmienne niż we Francji nie przewidziano udziału w ich orzecznictwie ławy przysięgłych.²⁴

Funkcję sądu kasacyjnego zarówno dla pionu sądownictwa cywilnego, jak i karnego pełniła w Księstwie Warszawskim Rada Stanu. Było to istotne odejście od rozwiązań francuskich, gdzie orzecznictwo kasacyjne powierzono odrębnemu od administracji Trybunałowi Kasacyjnemu. Rada Stanu Księstwa Warszawskiego była organem centralnym państwa, posiadającym uprawnienia w dziedzinie ustawodawstwa, administracji, jak i wymiaru sprawiedliwości. Składała się z ministrów, radców stanu i referendarzy mianowanych i odwoływanych przez króla. W dziedzinie wymiaru sprawiedliwości była zarówno sądem kasacyjnym, administracyjnym, jak i sądem kompetencyjnym. Jako sąd kasacyjny orzekała w kompletach 5- lub 9-osobowych.²⁵

Zgodnie z dekretem królewskim z 3 IV 1810 r., w trybie kasacyjnym mogły być rozpoznawane tylko wyroki ostateczne, tj. takie od których nie służyła już apelacja, ale jeszcze nieprawomocne. Podstawę skargi kasacyjnej stanowiło wyłącznie naruszenie przez sąd prawa materialnego lub procesowego. W konsekwencji sąd kasacyjny nie mógł rozpoznawać sprawy co do meritum ani zmienić zaskarżonego wyroku, ale ograniczał się do uchylecia (skasowania) zaskarżonego orzeczenia i przekazania sprawy do ponownego rozpoznania innemu sądowi równej instancji. W orzeczeniu kasacyjnym następowało wskazanie przepisu prawnego naruszonego przez zaskarżony wyrok, ale wykładnia prawa dokonana przez sąd kasacyjny nie była wiążąca dla sądu wyrokującego. W konsekwencji ta sama sprawa mogła aż trzykrotnie wracać do sądu kasacyjnego z tych samych powodów kasacyjnych. Sąd kasacyjny orzekał w komplecie 5-osobowym, a jego wyroki zapadały większością głosów. Powtórne rozpoznanie tej samej sprawy w trybie kasacyjnym następowało w składzie powiększonym do 9 członków. Dopiero za trzecim zaskarżeniem z tych samych powodów sąd kasacyjny przysyłał sprawę królowi do dokonania wiążącej

²⁴ *Zbiór Przepisów Administracyjnych. Wydział Sprawiedliwości*, t. X, cz. II, Warszawa 1866, s. 93–107; W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa...*, s. 282–289; S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. III, Lwów 1920, s. 69–75.

²⁵ W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa...*, s. 247–250.

wykładni zaskarżonego przepisu prawnego. Takie określenie funkcji sądu kasacyjnego stanowiło fundament organizacji sądowej, w której każda sprawa cywilna czy karna od momentu ostatecznego osądzenia przechodziła co najwyżej przez dwie instancje merytoryczne, a i instytucja kasacji miała zapewnić jednolitość w stosowaniu prawa na terenie całego państwa.²⁶

Wraz z wprowadzeniem francuskiego modelu organizacji sądowej pojawiły się nowoczesne organy administracyjno-nadzorcze i pomocnicze wymiaru sprawiedliwości – prokuratura i adwokatura, ściśle powiązane z nową strukturą instancji sądowych. Prokuratura była instytucją nieznaną w Polsce przedrozbiorowej, toteż jej wprowadzenie w Księstwie Warszawskim było najściślejszym powtórzeniem wzorców francuskich. Urzędy prokuratorskie utworzono jedynie przy wyższych instancjach sądowych. Prokuratorów generalnych powołano przy sądzie kasacyjnym i apelacyjnym, zaś przy trybunałach cywilnych oraz sądach kryminalnych – prokuratorów królewskich i ich zastępców. Ponadto w sądach policji proste funkcje prokuratorskie wykonywali burmistrzowie i ich zastępcy. Prokuratorów obowiązywała zasada hierarchicznego podporządkowania.²⁷

Główną funkcją prokuratorów była stała kontrola i nadzór z ramienia ministra sprawiedliwości nad sądami i urzędnikami sądowymi. W tej sferze działali oni jako przedstawiciele władz rządowych. Ponadto mogli także wywierać bezpośredni wpływ na orzecznictwo sądów. W postępowaniu karnym prokuratorzy nie brali co prawda udziału w czynnościach śledczych, które przeprowadzały same sądy, ale występowali w roli oskarżycieli publicznych – do nich należało sporządzanie aktów oskarżenia i popieranie ich w toku procesu. W postępowaniu cywilnym, toczącym się pomiędzy osobami prywatnymi, mieli możliwość składania wniosków procesowych, niezależnie od woli stron, oraz przeglądania akt sprawy. Odmienne niż we Francji w Księstwie Warszawskim prokuratorzy byli zawsze obecni w czasie narad sędziów oraz uczestniczyli w postępowaniu egzekucyjnym. Nie mieli jednak prawa do złożenia apelacji w żadnej sprawie i w każdej instancji. Natomiast prokurator generalny przy sądzie kasacyjnym miał nie tylko prawo, ale nawet obowiązek wniesienia skargi kasacyjnej z urzędu w każdej sprawie, w której zachodziły podstawy kasacyjne.²⁸

Przy organizacji adwokatury połączono nowe rozwiązania francuskie z dawną polską tradycją przedrozbiorową. Adwokatów, nazywanych obrońcami publicznymi, podzielono na trzy kategorie, zależnie do rodzaju sądu, przy którym funkcjonowali: patronów – przy trybunałach cywilnych, adwokatów – przy sądzie apelacyjnym, oraz mecenasów – przy sądzie kasacyjnym. Równocześnie w procesie sądowym wprowadzono przymus adwokacki. Patronów mianował minister sprawiedliwości, adwokatów i mecenasów – monarcha. Odmienne niż we Francji obrońcy

²⁶ A. Korobowicz, *Księstwo Warszawskie...*, s. 126–127.

²⁷ S. Płaza, *op. cit.*, s. 191.

²⁸ *Ibid.*, s. 192.

sądowi nie tworzyli własnej korporacji zawodowej, ale tak jak w dawnej Polsce byli urzędnikami kancelarii sądowych. Służbowo i dyscyplinarnie podporządkowani byli sądom, przy których zostali ustanowieni. Ze względu na obowiązującą w procesie cywilnym instytucję tzw. przymusu adwokackiego, ich udział w postępowaniu przed sądami cywilnymi, przy których zostali ustanowieni, był obowiązkowy. Tym niemniej, mogli oni występować także i w sprawach karnych przed sądami karnymi – ale tylko w jednej instancji.²⁹

Ważnym uzupełnieniem przekształceń modernizacyjnych wymiaru sprawiedliwości na centralnych ziemiach polskich w I połowie XIX w. było wprowadzenie sądownictwa administracyjnego. Podobnie jak w przypadku sądownictwa powszechnego, jego organizację i sposób funkcjonowania – z pewnymi modyfikacjami – oparto na rozwiązaniach francuskich. Tak jak we Francji, sądownictwo administracyjne w Księstwie Warszawskim było dwuinstancyjne, a jego wykonywanie powierzone zostało organom administracji państwowej. Pierwszą instancją tego rodzaju wymiaru sprawiedliwości były rady prefekturalne – organy pomocnicze prefektów stojących na czele administracji terytorialnej w departamentach. Jako sąd administracyjny rady prefekturalne orzekały kolegalnie w 3–5-osobowym składzie urzędniczym. Rozstrzygały one spory administracyjne – ale tylko majątkowe – pomiędzy organami administracji publicznej a osobami prywatnymi. W sprawach o wartości przekraczającej 1000 złotych od ich orzeczeń przysługiwało odwołanie do Rady Stanu. Drugą i najwyższą instancją sądownictwa administracyjnego była – jak wspomniano wyżej – Rada Stanu. Rozpoznawała ona odwołania od decyzji rad prefekturalnych i rad departamentowych (organy samorządowe), a ponadto w I i ostatecznej instancji rozstrzygała spory wynikłe z treści umów z zakresu zamówień publicznych, zawartych przez naczelne organy administracji resortowej państwa – tj. ministrów.³⁰

PRAWO

Najgłębsze, a zarazem najtrwalsze procesy modernizacyjne, inspirowane wpływami francuskimi w Księstwie Warszawskim, nastąpiły w dziedzinie prawa cywilnego. Przeprowadzona w latach 1808–1809 recepcja francuskich kodeksów: cywilnego, procedury cywilnej oraz kodeksu handlowego, stworzyła na centralnych ziemiach polskich nową jakość w zakresie tej dziedziny prawa. Francuskie ustawodawstwo cywilne w pełni realizowało postulaty zupełności i wyłączności prawa kodeksowego, a przede wszystkim pewności prawa, przewyższając swoimi rozwiązaniami zarówno nieskodyfikowane prawo Polski przedrozbiorowej, jak

²⁹ W. Witkowski, *Uwagi o modernizacji sądów i prawa...*, s. 304.

³⁰ Idem, *Sądownictwo administracyjne w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim 1807–1867*, Warszawa 1984, *passim*; D. Janicka, *Ustrój administracji w nowożytnej Europie*, Toruń 2002, s. 153–159.

i współczesne mu kodyfikacje austriackie i pruskie tzw. okresu przejściowego (Landrecht pruski z 1794 r., austriacki kodeks cywilny zachodniogalicyski z 1797 r.).³¹

Konstytucja z 1807 r. w art. 69 przewidywała wprowadzenie w Księstwie Warszawskim jedynie Kodeksu Napoleona, regulującego prawo cywilne materialne, co nastąpiło szybko, bo już 1 V 1808 r. Jednakże ówczesny minister sprawiedliwości Księstwa – Feliks Łubieński, uznał, że stosowanie prawa materialnego nie jest możliwe bez jednoczesnego zastosowania przepisów francuskiej procedury cywilnej i francuskiego prawa handlowego, które łącznie składać się miały na kompletny system prawa cywilnego. W konsekwencji, wraz z wprowadzeniem przepisów kodeksu cywilnego, zaczęły obowiązywać przepisy francuskiego kodeksu procedury cywilnej z 1806 r. Zarządzenie ministra stało w oczywistej sprzeczności z konstytucją Księstwa, która ustawodawstwo w zakresie prawa sądowego zastrzegała do wyłącznej kompetencji sejmu, dlatego też obowiązywanie przepisów proceduralnych miało formalnie charakter tymczasowy (instrukcja ministra sprawiedliwości z 23 V 1808 r.). Racjonalność takiej decyzji szybko potwierdziła praktyka. Natomiast już zgodnie z konstytucją, ustawą sejmową z 24 III 1809 r. wprowadzono w Księstwie francuski kodeks handlowy z 1807 r. z mocą obowiązującą od 1 V 1809 r. Po zwycięskiej wojnie z Austrią w 1809 r. francuskie prawodawstwo cywilne rozciągnięto na przyłączone cztery departamenty pogalicyskie. W efekcie, w Księstwie Warszawskim nastąpiła pełna recepcja francuskiego prawa cywilnego, w jego pierwotnej postaci.³²

Nowe prawo cywilne, oparte na ideach prawa natury, oznaczało przede wszystkim wprowadzenie zasady równości i powszechności praw prywatnych, przysługujących jednostce, pełną laicyzację instytucji małżeństwa, likwidację własności podzielonej, swobodę kontraktowania i testowania. W dziedzinie prawa osobowego przepisy Kodeksu Napoleona likwidowały formalną nierówność wobec prawa, ale w rozwiązaniach szczegółowych zawierały daleko idącą dyskryminację kobiet, cudzoziemców (zasada wzajemności) i dzieci pozamałżeńskich. W zakresie prawa rodzinnego największe kontrowersje wywoływało nowe prawo małżeńskie. Kodeks Napoleona traktował instytucję małżeństwa wyłącznie jako umowę cywilno-prawną, poddaną reglamentacji prawa świeckiego z wyłączeniem elementów wyznaniowych. Dla katolickiej większości społeczeństwa Księstwa Warszawskiego narzucenie obowiązkowych ślubów przed urzędnikiem stanu cywilnego, dopuszczalność rozwiązania małżeństwa przez rozwód oraz wyłączna jurysdykcja sądów cywilnych było nowością niezwykle trudną do zaakceptowania. Nic więc dziwnego,

³¹ K. Sójka-Zielińska, *Historia prawa*, Warszawa 1993, s. 215–246; E. Borkowska-Bagieńska, *Historia prawa sądowego*, Warszawa 2006, s. 73–83; W. Witkowski, *Uwagi o modernizacji sądów i prawa...*, s. 306–307.

³² *Zbiór Przepisów Administracyjnych. Wydział sprawiedliwości*, t. VII, Warszawa 1866, s. 9–47; W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa...*, s. 38–40; J. J. Litauer, *Prawo cywilne obowiązujące na obszarze byłego Kongresowego Królestwa Polskiego*, Warszawa 1929, s. 8–16.

że przepisy o ślubach cywilnych i rozwodach napotkały zdecydowany opór duchowieństwa katolickiego, a ich laickie ostrze zostało stępione przez powierzenie w 1809 r. funkcji urzędników stanu cywilnego miejscowym proboszczom, połączenie aktu stanu cywilnego małżeństwa z następującą po nim formą wyznaniową. W ten sposób księża zachowali instrument presji moralnej na nupturientów, a jednocześnie poczuli się zwolnieni od udziału w czynnościach sprzecznych z religią katolicką, jak ogłaszanie rozwodów orzeczonych przez sądy cywilne oraz udzielanie ślubów osobom rozwiedzionym.³³

W dziedzinie prawa rzeczowego kodeks nie uznawał własności podzielonej (*dominium divisum*), znanej w Polsce szlacheckiej, Prusach i Austrii, a w jej miejsce jednoznacznie wprowadzał pojęcie własności pełnej z podstawowymi jej atrybutami, tj. najszerszym korzystaniem z rzeczy i prawem dysponowania nią z wyłączeniem osób trzecich, w sposób ograniczony jedynie obowiązującym porządkiem prawnym. Kodeksowe ujęcie własności kontrastowało ze stosunkami faktycznymi w Księstwie, opartymi na dawnym prawie polskim, jak i na ustawodawstwie zaborczym. Sprzeczność tę musiał usunąć specjalny dekret księcia warszawskiego z 21 grudnia 1807 r., przyznający pełną własność dziedzicom, a uprawnienia chłopskie sprowadzający do warunków dzierżawy czasowej lub wieczystej. W konsekwencji antyfeudalne w swej istocie przepisy Kodeksu Napoleona, zmierzające do likwidacji powinności gruntowych wynikających z istnienia własności podzielonej, miały w warunkach Księstwa całkiem odmienne zastosowanie. Podczas gdy we Francji nabywcy gruntu w zamian za rentę stawali się właścicielami pełnymi, a prawa dawnych właścicieli zwierzchnich przekształcały się w wierzytelność, w Księstwie nadal utrzymywano własność podzieloną, a chłopci-czynszownicy traktowani byli jak dotychczasowi właściciele użytkowi. Natomiast prawa mieszczan do nieruchomości zostały utrzymane jako własność pełna.³⁴

Z kolei zupełnie nie do przyjęcia w warunkach Księstwa pozostawało kodeksowe prawo hipoteczne ze swoją tajemnością, brakiem zasady wieczystości i szczególności wpisów. Stało ono na niższym poziomie nie tylko w porównaniu ze wzorowo urządzoną hipoteką pruską, ale nawet z hipoteką Polski przedrozbiorowej. Zasady francuskiego prawa hipotecznego nie zapewniały bezpieczeństwa kredytowego, przez co utrudniały zaciąganie pożyczek pod zastaw nieruchomości. Pomimo żądania zmian w tym zakresie, wysuwanych przez sfery ziemiańskie żywo zainteresowane dostępnością kredytu na spłatę zadłużeń powstałych w okresie rządów pruskich, książę warszawski Fryderyk August nie dopuścił do przeprowadzenia reformy.³⁵

³³ K. Sójka-Zielińska, *Kodeks Napoleona...*, s. 195–208; F. Skarbek, *Dzieje Księstwa Warszawskiego*, t. II, Poznań 1860, s. 75–80.

³⁴ K. Sójka-Zielińska, *Kodeks Napoleona...*, s. 201–203; H. Grynwaser, *Kodeks Napoleona w Polsce*, [w:] *Pisma*, t. I, Wrocław 1951, s. 51–53.

³⁵ W. Witkowski, *Uwagi o modernizacji sądów i prawa...*, s. 306–307.

W prawie zobowiązań wprowadzenie zasady swobody umów oznaczało w Księstwie zerwanie z dawnymi ograniczeniami stanowymi, m.in. do nabywania dóbr ziemskich, i ograniczeniami cechowymi. Strony umów miały – z pewnymi wyjątkami – pełną swobodę zarówno co do formy, jak i treści zobowiązania, ale umowy prawnie zawarte miały dla nich moc ustawy. Kodeksowa zasada swobody umów była fundamentem kształtowania się nowego, burżuazyjnego porządku prawnego i podstawą liberalizmu gospodarczego. Jednakże w realiach gospodarczych Księstwa Warszawskiego rozbudowane przepisy Kodeksu Napoleona w zakresie zobowiązań nie miały pełnego zastosowania, a to ze względu na słabą liczebnie warstwę burżuazji, jak i szerokie masy chłopskie faktycznie funkcjonujące nadal w ramach feudalnych stosunków pańszczyźnianych.³⁶

W zakresie prawa spadkowego statuowana w Kodeksie wolność testowania dawała pierwszeństwo swobodnemu rozporządzeniu testatora swoimi prawami majątkowymi na wypadek śmierci. Zasada ta zmieniała dawne stosunki polskie, w których pierwszeństwo miało dziedziczenie ustawowe. Nowe zasady prawa spadkowego nie uznawały też tzw. substytucji, a więc wszelkiego rodzaju fideikomisów (ordynacji), ale na ziemiach polskich starano się nie stosować tych przepisów do dawnych arystokratycznych ordynacji rodowych.³⁷

Z pewnym oporem szlacheckich mieszkańców Księstwa Warszawskiego spotkało się także wprowadzenie przepisów francuskiego kodeksu procedury cywilnej z 1806 r., chociaż w odróżnieniu od kodeksu cywilnego zmiany w tej dziedzinie prawa nie miały już tak zasadniczego charakteru. Podstawowe zasady francuskiej procedury cywilnej, takie jak: skargowość, jawność, ustność, dyspozytywność i kontradyktoryjność, były znane dawnemu procesowi polskiemu. Natomiast gruntownie zmodernizowany został sam przebieg postępowania sądowego poprzez wprowadzenie obligatoryjnego postępowania pojednawczego, przymusu adwokackiego, koncentracji materiału dowodowego i swobodnej oceny dowodów oraz możliwości kasacji wyroków. Pomimo niewątpliwej kosztowności procesu, surowego i rygorystycznie egzekwowanego formalizmu oraz tendencji do przewlekłości postępowania, francuski kodeks procedury cywilnej był ściśle dostosowany do prawa materialnego zawartego w Kodeksie Napoleona. Szybko więc uzyskał on powszechną akceptację, tym bardziej że dość łatwo można było odnaleźć w nim elementy dawnego procesu ziemskiego Polski przedrozbiorowej.³⁸

Natomiast zupełną nowością stanowiły normy francuskiego kodeksu handlowego, wprowadzonego w Księstwie wraz z nieznanymi dotychczas na ziemiach polskich odrębnymi trybunałami handlowymi. Francuski kodeks handlowy z 1807 r. był

³⁶ W. Dutkiewicz, *Program do egzaminu z historii praw, które w Polsce przed wprowadzeniem Kodeksu Napoleona obowiązywały*, z. 4, Warszawa 1866, s. 326–329; W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa...*, s. 232–235.

³⁷ M. Senkowska-Gluck, *Donacje napoleońskie w Księstwie Warszawskim*, Warszawa 1968, s. 78–84; K. Sójka-Zielińska, *Kodeks Napoleona...*, s. 202–203.

³⁸ W. Witkowski, *Uwagi o modernizacji sądów i prawa...*, s. 307.

pierwszą w pełni kapitalistyczną nowożytną kodyfikacją prawa handlowego, która zrywała z dawnym średniowiecznym, podmiotowym ujęciem tej gałęzi prawa jako prawa stanu kupieckiego, a wprowadzała system przedmiotowy, w którym prawu handlowemu podlegać miały wszystkie czynności uznane za handlowe, bez względu na osobę, która je wykonywała. Kodeks składał się z czterech ksiąg, w których zawarte zostały zarówno przepisy materialne odnoszące się do wymiany i kredytu, spółek handlowych, giełd, ksiąg handlowych, produkcji przemysłowej, jak i przepisy ustrojowe regulujące organizację, skład i kompetencje trybunałów handlowych oraz przepisy proceduralne określające postępowanie przed tymi sądami.³⁹

W odróżnieniu od kodeksu cywilnego, wprowadzenie francuskiego kodeksu handlowego odbyło się w Księstwie Warszawskim bez oporu, a nawet z jego wprowadzeniem wiązano nadzieje na ożywienie handlu i przemysłu oraz liczone na ogólny rozwój gospodarczy państwa.

PODSUMOWANIE

Przemiany ustrojowo-prawne, wprowadzone w Księstwie Warszawskim pod egidą Francji, miały charakter rewolucji napoleońskiej, radykalnie zrywającej z epoką feudalizmu i jej instytucjami społeczno-politycznymi. W warunkach polskich miały one niezaprzeczalne walory modernizacyjne, które objęły niemal wszystkie dziedziny życia prywatnego i publicznego społeczeństwa polskiego na centralnych ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Jak pisał ówczesny prawnik, polityk i historyk Karol Boromeusz Hoffman, wprowadzona w 1807 r. konstytucja Księstwa Warszawskiego „jednym pociągnięciem pióra wprowadziła nowoczesne instytucje, na które sami Polacy od lat nie mogli się zdobyć”.⁴⁰ Trafność tych słów odnosi się w pierwszej kolejności do nowego, liberalno-egalitarnego porządku społecznego i gospodarczego, z którym wiązało się nowoczesne pojęcie obywatelstwa i powstanie nowych, odgrywających coraz większą rolę w życiu publicznym warstw społecznych – burżuazji i inteligencji.

Najsilniej wpływy francuskie zaznaczyły się w instytucjach ustrojowo-administracyjnych, jak i w porządku prawno-sądowym Księstwa Warszawskiego. Silna, zcentralizowana i zbiurokratyzowana na wzór francuski władza wykonawczo-administracyjna, funkcjonująca w warunkach państwa konstytucyjnego, oparta na fachowym i w pełni zawodowym korpusie urzędników służby cywilnej, stawiała Księstwo Warszawskie w gronie przodujących państw europejskich.

³⁹ K. Sójka-Zielińska, *Kodeks handlowy*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski*, t. III: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, Warszawa 1981, s. 151–153; W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa...*, s. 237.

⁴⁰ K. B. Hoffman, *O stanie sądownictwa administracyjnego w naszym kraju*, t. VII, Themis Polska 1830, s. 285.

Najtrwalsze przekształcenia modernizacyjne, jakie zapoczątkowała epoka napoleońska na centralnych ziemiach polskich, nastąpiły wraz z recepcją francuskiego modelu wymiaru sprawiedliwości i prawa sądowego. Francuski model organizacji wymiaru sprawiedliwości, pomimo następujących zmian politycznych zachodzących na ziemiach polskich (likwidacja Księstwa Warszawskiego i utworzenie w 1815 roku na większości jego dawnego terytorium Królestwa Polskiego, związanego politycznie z Rosją, oraz represje ustrojowe po powstaniu listopadowym 1830–1831), przetrwał w swoich zasadniczych założeniach kolejnych sześć dziesięcioleci, tj. do 1876 r. W okresie tym, poza utworzeniem w 1818 i 1825 r. wydziałów hipotecznych przy sądach pokoju i trybunałach cywilnych, poważne zmiany w organizacji wymiaru sprawiedliwości nastąpiły tylko w instancji najwyższej.⁴¹

Wprowadzenie w Księstwie Warszawskim francuskiego prawa cywilnego stanowiło nie tylko nową jakość w dziedzinie stosunków prywatno-prawnych w Księstwie Warszawskim, ale stało się podstawą polskiego prawodawstwa cywilnego i jurysprudenencji cywilistycznej w całym XIX stuleciu. Pomimo początkowego sceptycyzmu – zwłaszcza sfer arystokratyczno-ziemiańskich – do kodeksów francuskich, nastawienie to szybko zanikło, przekształcając się często w entuzjazm dla nowo przyjętych rozwiązań. Recepcja kodyfikacji napoleońskiej, obejmująca Kodeks Napoleona, kodeks handlowy i kodeks procedury cywilnej, stworzyła – po raz pierwszy na ziemiach polskich – spójny wewnętrznie system prawa cywilnego. Po likwidacji Księstwa Warszawskiego francuskie prawo cywilne – modyfikowane w latach 1818, 1825 i 1836⁴² – zachowało moc obowiązującą w okresie Królestwa Polskiego, stając się w czasach popowstaniowej unifikacji i rusyfikacji polskich instytucji ustrojowo-prawnych jedynym wyróżnikiem ziem polskich znajdujących się pod dominacją rosyjską. Jego najważniejsza część, tj. Kodeks Napoleona, w swoim zasadniczym zrębie przetrwał aż do lat czterdziestych XX w.

REŚUMÉ

Dans l'article, l'auteur présente une analyse détaillée de l'introduction du système juridique français dans le Duché de Varsovie. Ce qui a été important dans ce processus, c'est la modernisation du système. Les changements concernaient non seulement la constitution, mais aussi l'administration et la juridiction. Conformément à l'opinion de Karol Hoffman, on peut constater qu'à la suite de l'introduction du système juridique français, dans le Duché de Varsovie le nouvel ordre social et économique a commencé à se former.

⁴¹ S. Zawadzki, *Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskim*, t. II, Warszawa 1861, s. 19 i 128; A. Heylman, *Historia organizacji sądownictwa w Królestwie Polskim*, Warszawa 1861, *passim*; S. Kutrzeba, *op. cit.*, s. 102–105 oraz 147; S. Plaża, *op. cit.*, s. 194–198.

⁴² Prawo o przywilejach i hipotekach z 3 kwietnia 1818 r. i z 1 czerwca 1825 r. oraz Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego z 1 czerwca 1825 r. i ukaz Prawo o małżeństwie z 28 marca 1836 r.